

BERDAQ SHÍĠARMALARÍNDÁ TROPLAR

A.T.Abdiev – *filologiya ilimleriniń kandidati, docent*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Z.M.Allamuratova – *oqıtıwshı*

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti janındaǵı akademiyalıq licey

Berdaq-qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń eń kórneklı wákılleriniń biri. Ol qaraqalpaq ádebiyatın biyik shıǵa kóterdi. Tereń lapızlı lirikalıq qosıqlar jazıw menen bir qatarda xalıq tariyxı menen tikkeley bekkem baylanısqan poemalar hám el shejiresin jazıp qaldırdı. Berdaqtıń ádebiyat tariyxındaǵı ornı tek bunıń menen sheklenbeydi. Ol Orta Aziya hám Qazaqstan tń alǵan qaraqalpaq xalıqınıń ayırıqsha shayırlarınıń biri boldı. Sonıń ushında onıń tuwısqan xalıqlar arasında tutqan ornı ádewir ózgeshe bolıp, qaraqalpaq ádebiyatınıń maqtanıshı bolǵan tulǵalardıń birine aynaldı. Ózbek ádebiyatı ushın Aliyshe Nawayı, tájikler ushın Rudakiy, túrkmenler ushın Maqtımqulı, qazaqlar ushın Abay usı tuwısqan ádebiyatlar ushın qansha qádirli bolsa Berdaq ta qaraqalpaq ádebiyatı ushın qádirli, súyikli hám salmaqılı dárejede xızmet atqardı [2:118]. Kórkem shıǵarmanıń tili boyınsha, sonıń ishinde qaraqalpaq tiliniń stilistikası máselesi menen shuǵıllanıw, tiykarınan, 1970-jıllardan baslandı. Qaraqalpaq tilinde stil máselesi birinshilerden bolıp prof. E. Berdimuratovtıń miynetlerinde arnawlı túrde sóz etildi. Funkcional stiller haqqında onıń «Әдебий тилдің функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» (Нөкис, 1973) atlı miynetin kórsetiwge boladı [4]. Bul miyette qaraqalpaq ádebiy tilindegi funkcionallıq stillerdiń payda bolıwı hám qalıplesiwi haqqında máseleler hár tárepleme analizlengen, olardıń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń bayıwına sebepti bolǵan tiykarǵı derekler ekenligi ilimiy jaqtan izertlengen. Funkcionallıq stillerdiń hár bir túrine sıpatlama berilip, olardıń házirgi rawajlanıw jolları hám sebepleri ashıp kórsetilgen. Qaraqalpaq tili stilistikasınıń predmeti hám wazıypaları, ondaǵı leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik qurallardıń stilistikası, troplar hám stilistikalıq figuralar hám t.b. máseleler A. Bekbergenovtıń «Қарақалпақ тилиниң стилстикасы» (Нөкис, 1990) atlı miynetinde qısqaşa planda sóz etilgen [3].

Házirgi qaraqalpaq tilindegi ilimiy stil Q.Bekbergenov tárepinen arnawlı izertlendi. Onıń bul stilge arnalǵan kandidatlıq dissertaciyasında házirgi qaraqalpaq tilindegi ilimiy stil hár tárepleme sıpatlanıp, onıń tiykarǵı belgileri ashıp kórsetilgen. Berdaq shıǵarmaların tili boyınsha 2001-jılı Sh. Abdinazimov tárepinen doktorlıq dissertaciya jaqlandı. Iimpazdıń bul tema boyınsha «Бердақ дәрепелериниң фонетикасы» (Нөкис, 1994), «Сөзлерим мерўертдур айтылған ҳәр бир» (Нөкис, 1997), «Бердақ шығармалары тилиниң морфемалық қурылысы» (Нөкис, 2003), «Бердақ шығармаларының тили» (Ташкент, 2006) degen miynetleri basılıp shıqtı [1]. Berdaq shıǵarmaların tili monografiyalıq izertlewinde Berdaq shıǵarmaları tilindegi fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq ózgeshelikler lingvistikalıq ilimiy baǵdarda sáwlelengen. Sonıń menen bir qatarda, onıń shıǵarmaları tilinde leksika-semantikalıq kórkemlew quralları, shayırdıń onnan stillik paydalanıwı boyınsha da belgili dárejede ilimiy maǵlıwmatlar bar.

Biz bul maqalamızda biyik shıǵa kóterilgen shayır, xalıq shayı, demokrat shayı, patriot shayı sıpatında kórkem dóretywshilik tarawında qálem terbetken onıń ólmes ádebiy miyrasların mazmunı hám formasında ǵana emes, sonıń menen birge shıǵarmaların tilinde, ana tili baylıqlarınan estetikalıq talaplarǵa say paydalanıwı, olarda tildiń semantikalıq-stilistikalıq baylıqların ózine tń asqan sheberlik penen stillik maqsette qollanıwı haqqında, shayı shıǵarmalarında troplar haqqında toqtamaqshımız. Aytayıq, onıń xalıq arasında keńnen tarqalıp, ayılıp júrgen «Jaqsıraq» qosıǵınan alıǵan mına tórt poetikalıq qatarǵa názer awdarsań onıń ideyalıq mazmunında da, formasında da shayı kúsegen ideya, adamgershilik, patriotlıq ideya, xalıqlıq ideya pútin mazmun anıq seziledi. Soǵan sáykes sóz hám sóz

mánilerin, sóz dizbekleri hám gáp dúzilisin shayırlıq stiline qaray tańlap qollanıwı kózge taslanadı:

Túrgelip erteden jumısqa shıǵıp,
Qolıńdı qabartıp, belıńdı búgip,
Dizeńdi sızlatıp, miynetin shegip,
Jegen bir zaǵarań padan jaqsıraq

Usı qatarlardan dóregen pútin mazmun xalıq ushın ayanbay hadal miynet etiwge qaratılǵan, bunday óziń islegen miynetniń nátiyjesi paldan da jaqsı degen ideyaǵa ushlasadı. Ol miynet hadal miynet (túrgelip erteden jumısqa shıǵatuǵın, qolıńdı qabartatuǵın, belıńdı búgip isleytuǵın, dizendi sızlatıp isleytuǵın miynet, qıyınshılıǵın kóretuǵın miynet).

Lingvistikalıq jaqtan onday hadal miynetniń komponentleri jıynalıp birgelki sóz dizbekleri túrinde anılasılıp epitelik xızmette stillik jaqtan oǵada tásirli hám obrazlı túrde tańlanǵan, barlıǵı da miynet sózin anıqlawshı xızmette, yaǵnıy epitelik xızmette paydalanılǵan, hár sóz dizbetti eki komponentten júdá iqsham, qosımsha mánilik boyawları menen sıpatlawshı belgi alıp tur, poetikalıq qatarlar úylesimli pútin bir garmoniya, ayılıwda sáykes intonaciyanı talap etedi, tórtinshi qatar-nátiyjesi, onda jegen bir zaǵara pal menen salıstırıladı, jaqsıraq teńew forması arqalı onıń artıqmashlıǵı túsiniledi.

Demek tórt qatar poeziyanıń bul shıǵarmadaǵı ózgeshelik ayırıqshalıǵı pútin mazmunınan, qatarlardıń dúzilisin, ondaǵı birliklerdiń oǵada sheber tańlanǵanınan, sáykes troplardı stillik maqsette óz aldına durıs qollanıwınan bilinedi.

Másele shayırdıń lirikalıq shıǵarmaları ishinde «Búlbil» qosıǵı bar. Qosıqtıń eń súykimli quslardıń biri bolǵan búlbil atı menen atalǵan. Ádette oqıwshı real turmıs tájiriyesinde onı sulıwlıq, shadlıq, gózzallıq tábiyattaǵı jaqsı kórinislerge baylanıslı ataydı, jıy qollanadı. Bul sóz nominativlik mánide de, sol nominaciya tiykarında awısqan ekinshi bir signifikatlıq sıpatlawshı mánilerinde de qosımsha jaǵımlı semantikalıq boyawǵa iye sóylew ortalıǵında kóbirek paydalanıladı, sóylewshı soǵan ádetlengen. Tómenдеgi poetikalıq qatarlarda búlbil atamasına baylanıslı qollanılǵan oy-pikirdiń mazmunına itibar berip qarasañ, onda pútkilley basqasha mazmun hám mánilerdi anılasañ:

Sheńgelge qonǵan búlbildiń,
Shımshıq qurlım sáni bolmas,
Ishqısında qızıl gúldiń,
Sayrasa dármanı bolmas.
Pári túsip qıyaǵınan,
Sıyqı ketip sıyaǵınan,
Tiken turnap ayaǵınan,
Qanatqanday qanı bolmas.
Nama tapsa ırǵaq tappay,
Shalqıp sayrar bir baǵ tappay,
Tınlawına qulaq tappay,
Sayrawında máni bolmas.
Jılan anlıp jılǵa saydan,
Jılıp kelse anadaydan,
Shól búlbili bilsin qaydan?
Shaqsá onıń emi bolmas.

Bul poetikalıq súwretlewdiń birinshi tórt qatarı anılatuǵın pútin oy-pikir allegoriyalıq súwretlew arqalı berilgen, astarlı mazmun hám máni túsiniledi. Shayır búlbildi sheńgelge qonǵan deydi, durısında búlbildiń mákanı baǵ, gúlzarlıq, solay da ol sheńgelge qonǵan búlbil, troplıq kózqarastan allegoriya, shımshıq qurlım sáni bolmas-teńew, «Ishqısında qızıl gúldiń, sayrasa dármanı bolmas», álbette qızıl gúldiń ishqısında úyrengen búlbil de úyrenisken sharayatı bolmaǵannan keyin ol oyına da kelmeydi, dármanı joq halsız.

Sistemalıq leksikologiya kóz qarasınan qosıq qurılısındaǵı leksikalıq birliklerge baha beretuǵın bolsaq, sheńgelge óziniń semantikalıq dúzilisi boyınsha bir zatlıq mazmunında ǵana yaǵnıy nominativlik atama túrindegi temasına sáykes kelip turǵan joq, sol subyektke qatnaslı ekinshi bir awısqaq mánini anlatıp tur, dúzilislilik mánilik paradigmanıń bir ǵana allegoriyalıq, búlbil sózinde de qosımsha astarlı sema seziledi, dármanı, kúshi semasına jaqın ol da awısqaq semalıq sıpatqa iye. Bılayınsha oy pikirini kórkem súwretlew shayırdıń jeke dóretilwshilik stiline tiykarlangan. Durısında ol sheńgelge qonǵan búlbil degende allegoriyalıq astarlı mazmunǵa socialıq-siyasiy máni júklegen, ezilwshilikke, teńsizlikke duwshar bolǵan miynet adamın (búlbildi) anlatıp tur, zulımlıqqa ezilwshilikke ushıraǵan adamda qanday sán bolsın, litotalıq usıl arqalı búlbildegı sándi oǵada kishireytıp súwretleydi. Durısında da ezilwshilikke duwshar bolǵan adamnıń kewli xosh bolmaydı, búlbildıń sání shımshıqtıń sání de tómen, shımshıq qurılım teńewi arqalı kórkem súwretlewge taǵı da kúsheytiwshi stillik semantikalıq

boyaw beredi. Usı poetikalıq kuplette oy-pikirdiń allegoriyalıq súwretlewini, onda sáykes troplıq elementlerin durıs stillik maqsette paydalanıwın shayırdıń jeke avtorlıq sheberliginde kóriwimizge boladı. Keyingi qatarlarda sonday ıqsham, anıq hám obrazlı: pári túsedı, sıyqı ketedi (sıyqı, sıyaǵı-sinonimlik paradigmaların mániles elementleri, unamsız sememalıq ózgeshelikke iye). Ayǵın tiken tırnaǵanda qan shıǵıwı giperbolalıq, nama tapsa ırǵaq tabılmaydı, tınlawshıǵa qulaq tappay, shalqıp sayrawǵa baǵ tappaydı-antitezalıq súwretlew arqalı mazmun taǵı da qosımsha mánilik boyawǵa iye boladı.

Solay etip, Berdaq shıǵarmalarında xalıq tiliniń sarqılmas baylıqları kórkem dóretpelerdiń leskika-semantikalıq, semantika-stilistikalıq, grammatikalıq jaqtan estetikalıq talaplarǵa sáykes oǵada sheber qollanılǵanı anıqlandı. Onda shayırdıń ózine shekemgi dástúrlerden puxta paydalanadı, sonıń menen birge jazba ádebiyatqa tán avtorıń jeke dóretilwshilik stiline say úlgi de anıq kórinedi.

Adebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент: 2006.
2. Ахметов С., Мамбетов К. Қарақалпақ әдебиаты. -Нөкіс: 1996.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкіс: 1990.
4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционалық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы». -Нөкіс: 1973.

THE GREAT HERITAGE OF THE POET-CLASSIC BERDAKH

R.K.Rzaeva - a senior teacher

N.M.Eshimbetova, A.Jienbaeva – students

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Berdakh Gargabay uli stands among the men of letters as one of the outstanding representatives-classics of the XIX-th century Karakalpak literature, who combined the best lyrical and epic features in the literary genres and developed Karakalpak literature to the top. Berdakh contributed much into the development of literature by synthesizing Karakalpak folklore and written literature. He created poems in both: oral and written forms. He is considered to be a famous representative of the history of Karakalpak culture, the great poet, a singer, bakhshi and historian-ethnographer.

Berdakh was born in 1827 on the bank of the Amu-Darya river where it flows into the Aral sea. From his youth he had much difficulties in his life. He was ten when his parents died and he became an orphan. Berdakh studied at the madrassah and he was one of the intelligent persons of his time. He improved his knowledge by self-study, read and knew well the works of outstanding and talented writers. Berdakh as a poet-realist watched the historical events in the centre of Karakalpak biys in the XIX-th century and he took part in these events himself.

He started to write when he was a small boy. He describes the life of the farmers in his village in his early poems "My bull" (Ogizim) and "The water-rising wheel" (Shigirim). We can find much information about the poet's life in his works-poems "My life"(Omirim), "My youth"(Ospirim), "The time"(Dauran), "Mine"(Menin), "I'd look for"(Izler edim). For example, in the poem "My life" he writes his autobiography:

Он биримде бұзау бақтым,
Шайырлықты соннан таптым,
Он екиде суўдай ақтым,
Шешен болып өзим мениң.
I grazed cattle at the age of eleven,
Making the first steps into the literature
I started to write as a real poet .
My life flowed like water at the age of twelve,

And I became eloquent and skill as a poet.

Born in the farther end of Kazakhdarya, Berdakh was interested in the heritage and works of the well-known thinkers- Aristotel, Platon, Ferdausiy, Navoi and Fizuli. The poet had been in many places of Khorezm and besides writing poems, he was a bakhshi and singer.

Berdakh's poetry looks like ordinary people's poetry from the first sight, but it is deep and rich in content and has some philosophical ideas in it. His lyricism may be divided into different types according to their content and theme. He was skill in writing poems of educational and didactic character. They are: "My Son"(Balam), "Who tells"(Kim aytar), "For the people"(Halik ushin), "Don't be a fool"(Nadan bolma) and others. In the poem "My son" Berdakh appeals to the young generation with his advice, he recommends them to have all the best human features as "not to be sincere with bad men", "to speak when it's necessary", "not to offend your friend", "not to boast being rich", "not to quarrel, to be social", "not to hide what you have", "not to be arrogant", "to be educated" and others. Comparing young people with a tree, he says, "If a tree isn't cut in time, it grows crooked and wrong. So does a person. He needs bringing up and educating from the childhood". The poet writes:

Мийнет пенен жанды қыйнап,
Көрмей бир күн қонақ сыйлап,
Ишпей, жемей малды қыйнап,
Қашан рәхатланадурсаң.
Туўры тутсаң нийетинди,
Халыққа бурсаң бетинди,
Сыйласаң ғәрип- жетимди,
Шын азамат боладурсаң. [4]
Working hard all your life,
Gathering cattle, doing everything,
Refusing yourself in everything,
When will you enjoy your life?
If you realize your hopes and dreams,